

Dollaryň galmagy: osmanly dežawýusy

Category: Kitapcy, Malié we ykdysadyýet, Nukdaýnazar, Sözler
написано kitapcy | 23 января, 2025

Dollaryň galmagy: osmanly dežawýusy DOLLARYŇ GALMAGY: OSMANLY DEŽAWÝUSY



[kitapey.ru](#)

Dollar bir ýerde duranok, garşa asmana «uçýar». Hemmeleriň dilinde – **dollar**. Çünkü döwletiň diňe býužeti boşamady, edara-kärhanalaryň, hojalyklaryň býužetleri çepbe çöwrüldi. Uly il çeken zyýanynyň öwezini doljak bolup çytraşýar, ýeri, biz näme üçin munuň düýp sebäbini biljek bolamzok. Osmanly döwleti hem edil şu ýagdaýy başdan geçirmedimi, bütin bu bolup geçýänler bir dežawýumy? 1838-nji ýıldaky taryhy şertnama düýp sebäbi açyk-aýdyň ortada goýýar...

Syýasatçy Abdüllatif Şener şol bir wagtyň özünde ussat alym. Onuň awtograf ýazyp ugradan «Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy» ("Osmanlı Maliyesinin Şeffaflaşması") kitabı taryhçylaryň känbir gyzyklanmaýan ugry bolan osmanly býužetlerini içgin öwrenýän gymmatly eser.

Professor Şener bu ylmy işinde osmanly ykdysadyýetine degişli tapylgysyz maglumatlary berýär.

Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy Günbataryň zory bilen boldy, osmanlynnyň daşarky bergisi artmaga başlandan soň, oňa karz pul beren ýurtlar aljak zatlarynyň näderejede hipw astynda bolup-bolmandygyna göz ýetirmek üçin gysyşa yüz urmaga başlady.

Karz pul almagy dowam etdiren Osmanly ilkinji gezek 1860-njy

ýylda býuþetini «**Ceride-i Havadis**» gazetinde çap etdi! 1863-nji ýylyň iñ saldamly býuþetini bolsa kitap görnüşinde neşir etdirdi.

Professor Şener ylmy işine «Tanzimat döwründen bări maliýe edaralarynyň nähili öwrülşigi başdan geçirrendigi» baradaky sowal bilen başlapdyr.

Arasyna syýasatdan dolu günler girendigi üçin 1981-nji ýylda başlan işini 2008-nji ýylda tamamlandy we netijede gymmatly ylmy kitap elimize gowuşdy. We... «Osmanly maliýesiniň aç-açanlaşmagy» meni başga bir tanymal şahs we eser bilen tanyşdyrdy...

■ **Näme üçin Tanzimat?**

Professor **Oktaý Güwemli**...

Türkiýede **buhgalteriýanyň taryhy** diýlende ýada düşýän ilkinji şahslardan...

Bütindünýä buhgalterler kongresine birnäçe gezek gatnaşdy. Bütindünýä buhgalteriýa taryhçylarynyň kongresine-de nutuklar berdi, topar başlyklygyny etdi. Buhgalteriýa we maliýe-hasaplaýış taryhy boýunça ylmy-barlagçylar guramasynyň düýbüni tutujy we başlygy. «**Muhasebe ve Finans Tarihi**» («**Buhgalteriýa we maliýe-hasaplaýış taryhy**») žurnalynyň baş redaktory.

Ol 2014-nji ýylyň maý aýynda çapdan çykan «**Osmanly imperiýasynda döwlet buhgalteriýasy**» («**Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Muhasebesi**») kitabyna awtograf ýazyp iberip, meni diýseň begendiripdi.

Hemiše ýazyp gelýärin: bizde ykdysadyýet binýatly düşünje marksizm bilen baglanychdyrylandygy üçin taryha su nukdaýnazardan seredilmedi.

Şular ýaly temadan ylmy iş geçirilenler bolsa hemiše howply hasaplandy, hatda türmelere dykyldy. Sonuň üçinem su tarapymyz doldurylman boş galdy...

Osmanly maliýe taryhy – osmanly buhgalteriýa taryhy hemiše ünsümi çekip geldi. Emma her näçe gynansak-da, bu temalarda barmak çommaldyp görkezer ýaly edilen iş ýok. Çünkü bu boýunça ýeterlik çeşmedir maglumat-resminamalar-da ýok.

Seretseňizläň... Stambulyň eýelenen 1453-nji ýylyna çenli bar bolan buhgalteriýa boýunça resmi maglumat biziň günlerimize

çenli gelip ýetmändigi üçin Osmanlynyň gurlan ilkinji ýyllary hakynthaky döwlet buhgalteriýasy barada onçakly köp maglumat ýok!

Edil... professor Abdüllatif Şeneriň osmanly býužetleri boýunça geçiriren ylmy-barlag işleri ýaly professor Oktaý Güvemliniň osmanly buhgalteriýasynyň hasaba alyş medeniýeti boýunça geçiriren barlagy-da bu hakykaty ýuze çykarýar: Uly öwrülişik Tanzimat bilen başlady. Sowal gutulgysyz: näme üçin?

Aslynda bu sorag hazır dollowaryň näme üçin şeýlekin ýokary galýandygyny-da gözümüziziň öñune dikýär!

■ **Sterlingiň galmagy**

Osmanly iňlisler bilen 1838-nji ýylда söwda şertnamasyny baglaşdy. Şol ýyl beýleki Ýewropa ýurtlary bilenem şertnama baglaşdy. Şeýlelikde **döwletçil ykdysadyýeti** aradan aýyrmagy makul bildi. Derhal gümrük paçlaryny azaltdy. Bazaryny arzan import harytlardan doldurdu.

Şol wagtdan başlabam import bäsdeşligine döz gelip bilmedik ýerli on müňlerçe ownuk önümçilik kärhanalary batdy. Osmanlynyň iň girdejili pudaklary kese ýerlileriň eline geçdi. Osmanly – edil şu günki bolşumyz ýaly, önümçiliksiz, emma sarp ediji ýurda öwrüldi.

Netijede, 1814-nji ýylда 1 iňlis sterlingi 23 osmanly teňnesine deňdi. 1839-njy ýylда 1 sterling 104 teňňä ýetdi! Yzyndanam daşarky bergiler geldi...

(Karz alnan pullaryň bir bölegi «**Dolmabahçe**», «**Cyragan**», «**Beýlerbeýi**», «**Ýyldyz**» köşkleriniň gurluşygyna harç edildi.)

Osmanly – hut häzirki biziň bolşumyz ýaly, bergilerini bergi edip üzjek boldy.

Şeýle-de, hemise öwüp arşa çykarlan 1839-njy ýıldaky «Tanzimat» permanynyň düýp maksady – Günbataryň bähbitleri üçin gurlan açyk bazar düzgüniniň-kapitalizmiň zerur kylan admininistratiw we maliýe reformalaryny durmuşa geçirirmekdi...

Professor Şener bilen professor Güvemliniň birmenzeş netijä gelmekleriniň sebäbi-de şunda...

■ **Parižde – 200 talyp**

Günbatar aç möjekler ýaly osmanly bazaryna çözdy. Emma bärde ullakan problemalar bardy. Osmanlynyň...

1). Sowatly, tejribeli ýörite hünärmenleri we zawod-fabrikleri dolandyrar ýaly mynasyp adamlary ýokdy.

2). Kadaly buhgalteriýa düzgüni kemala gelip yetişmändi.

Şol sebäpli hem dessine Fransiýa okap bilim almaga 200 talyп ugradyldy. Bular Parižde söwda ugrundan bilim berýän ýokary okuw jaýlarynda (**Les Ecoles de Haute Commerce**) okadylar. Türkiýä dolanyp gelenlerinde ilkinji iş hökmünde Napoleonyň 1807-nji ýylda çykan «**Code de Commerce**» kitabyň bir bölegini terjime edip «**Kanunname-i Ticaret**» (**«Söwda düzgünnamasы»**) ady bilen 1850-nji ýıldaky ilkinji söwda kanuny ýazdylar. Emma täze söwda kanunynda agsamalar bardy, çünkü, osmanly söwda gatnaşyklarynda şerigat hökümleri ýoreýärdi! Bu täze kanun şonuň üçin diňe daşary ýurtly edara-guramalaryna (meselem «Osmanly» banky ýaly) ýöredi. Aýratynam... bu kanunda ikitaraply hasaba alyş düzgüni boýunça depderler ýöredilýärdi. Emma 1850-nji ýylda ikitaraply hasaba alyş düzgünini bilyän ne-hä bir buhgalter bardy, ne-de edara... Näme edilse gowy bolardy? Rlbetde... osmanly söwda we maliýe gatnaşyklaryny kolonialistik Günbataryň isleglerine görä kadalaşdyrmalydy...

■ **«Merdiwan» bolup bilmedi**

Wagtyň geçmegini bilen «Tanzimatyň» kararlary ýeterlik çäre bolup bilmedi. 1856-njy ýylda «Yslahat» permanyny çykardylar. Günbatar bilen gatnaşyklar ýygjamlaşdygyça gysyş hem gutulgysyz boldy. Bu gysyşlar 1880-1885-nji ýyllarda toplumlaýyn kanunlaryň ýygyndysyny üns merkezine sokdy. Meselem... abbasylar döwründe başlan we osmanly döwlet buhgalteriýasynda ulanylan «merdiwan buhgalteriýa» düzgüniniň ýerine, girdejini hasaplamağa niýetlenen ikitaraply hasaba alyş düzgünine geçildi.

«Düyun-u Umumiye» (içerki we daşarky bergileri kadalaşdyrýan buhgalteriýa-hasaplaýış we gözegçilik) edarasynyň buhgalterçilik düşünjesini täzelenmäge mejbur eden üýtgeşmeleri netijesinde ikitaraply hasaba alyş düzgüni

mekdepleriň okuň programmasyna girizildi! Şol döwürde Fransiýadan nusgalap-göçürip, dokuz kitap ýazyldy. Ýazylan kitaplaryň sany asyryň ahyryna çenli ýigrimiden geçdi. Emma awtorlarymyz gönüden-göni görürýändigi üçin sistema doly düşünip bilenokdylar. Şoň üçinem bu kitaplara seredip edilmeli işler haýal edildi.

Şeýle-de, döwlet Maliýe nezaretiniň (ministrliginiň) garamagynda ähli jemgyýetçilik çykajylaryny barlaýan edýän «**Heýeti-Teftişiyäni**» döretdi. Bu edaranyň işi diýseň haýal kemala geldi. Çünkü, ne-hä barlagçylar nädip barlamalydygyny bilýärdiler, ne-de barlanýan tarap nähili barlanmalydygyny bilýärdü.

Bazar üçin gerekli býurokratlary diňe Ýewropa ugradanyň bilen yetişdirip bolmajagy görnüp duran zatdy. Şonuň üçin programmasы fransuz mekdeplerinden alynan «**Hamidiýe söwda mekdebi**» guruldy. («Hamidiýe» ady mekdebiň gurluşygyna 2 müň altyn beren Soltan Abdylhamyt II-den galdy.)

Gepi uzadyp oturmalyň... netijede:

Ähli kabul edilen adminstratiw-maliýe kadalaşdyryjy namalary kapitalizmiň Osmanla aralaşyp başlandygyny aňladýardy. Munuň netijesinde ýülünden başlap süňküne çenli gemrilen we bergi batgasyna batan Osmanly çökdi.

Osmanlynyň mirasdüşeri bolan Türkiýe respublikasy bu kolonial sistemadan köp zat öwrendi. Doly garaşsyzlyk üçin önemçilik we sagdyn býužet hökmanydy. Hem ýöne ençeme ýyllar geçensoň, Türkiýe gaýtadan 1838-nji ýıldaky şertnamalar döwrüne sokuldy. Ine, «**dollaryň galmagynyň**» düýbi hut şu taryhy hakykatdan gözbaş alyp gaýdýar.

Megerem, «**öndürmezden sarp eden**» AKP üçin «**täze osmanlyçylar**» diýilýäni şu bolsa gerek...

Osmanly bilen respublikanyň arasyndaky tapawut:

■ **OSMANLY BANKY – MERKEZI BANK**

Äpet bir çynar – **Jahit Kaýra...**

Döwlet işgäri... ýolbaşy... halk deputaty... ministr... 35 kitabıň awtory.

Häzir togsan sekiz ýaşynda – öndürijilikli zähmetden-ýazmakdan birem el çekenok.

Onuň üç jiltlik «**Respublikamzyň ykdysadyýetiniň beýany**» (**“Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü”**) kitabyny hökman okaň.

Kitabyň birinji jildi «**1923-1950 – döwletçilik-altyn ýyllar**» (**“1923-1950 Devletçilik/Altın Yıllar”**) adyny göterýär we meni diýseň täsiri astyna alan sahypalar bar munda... Häzirki günlerde ünsden düşmeýän birini siziň bilen paýlaşmak isleýärin.

Gepbaşy – Merkezi bank!

Jahit Kaýranyň gyzykly hekaýa ýaly gürrüň berýän sahypalarynda şeýle diýilýär:

«*Handan hanym soraman-idemän durup bilmedi:*

– *Respublikanyň gurlayna sekiz ýyl boldy. Nämə üçin «İş» bankyny gursagam, Merkezi banky gurup bilmedik?*

Onuň äri Sudi beý:

– *Merkezi banky gurmak pikiri Izmirdäki ykdysady kongresde orta atyldy. Yzyndan hökümet herekete geçdi.*

Handan hanym:

– *Menem şony soraýan-da. Herekete geçen bolsa, on ýyllap nämə üçin gurulmady?*

Sudi beý:

– *Handan, Merkezi banky döretmek ýönekeý banklary döredeniň ýalydyr öýtme. Ony gurmak üçin ýörite hünärmənlerem çagyrylypdym. Menem bu iş bilen ýakyndan gyzyklanypdym. Ilki **Wissering** diýilýän bir gollandiýalyny çagyrdyk. Ol Gollandiýanyň Merkezi bankynyň ýolbaşçy agzalaryndan. Ol-a «guruberiň» diýdi. **Karl Müller** diýip germaniýalyny çagyrdyk. Ony Germaniýanyň Merkezi bankynyň şol wagtyň başlygy Ýalmar Shaht ýollady. Müller «Sizde Merkezi banky gurup bolmaz. Ykdysady şertleriňiz we ýagdañyz muňa taýýar däl» diýip gitdi. Onuň bu sözlerinde görübilemezçilik we päsgelçilik döretme meýili duýulýardy. Ýene bir hünärmən geldi... Italiýanyň Merkezi bankyndan **Wont Kolpi**... Soň başga-da çagyranlarymyz boldy. Ŝweýsariýadan Leon Wolf hem geldi. Biziňkileriň halypasy bolan Šarl Rist hem geldi...*

Netijede Rist bir beýannama taýýarlady. Beýannamada Merkezi

banky gurmagyň hökmanydygy nygtalmak bilen birlikde, täze gurlan Türkîye respublikasynyň Merkezi banky gurmak üçin gerekli şertleri üpjün etmekden entek ejizdigi aýdylýardı. Günbatar Osmanla edenlerini şindi Türkîyä-de edesi gelyärdi. Sonsuzam 1929-njy ýylda «**Times**» gazeti başlyklaýyn «Türkîye bergilerini üzüp bilmän motorium yqlan etjege meñzeýär» diýen ýaly ýalan-ýaşryk habarlar çap edilýärdi. Emma ýaş Türkîye yza tesenokdy:

Merkezi bankyň gurulmagy üçin ilkibaşa «Osmanly» bankynyň millileşdirilmegi göz öňüne tutulsa-da, ýurduň ykdysady şertleri muňa ýol bermeýärdi. Yzyndan Türkîye «İş» bankyny Merkezi banka öwürmek meselesi orta atyldy. Emma Merkezi bankyň garaşsyz ýagdaýda işlemeginiň gerekdir baradaky pikiri agyr basdy. We...

1931-nji ýylyň 20-nji sentýabrynda «Resmi Gazete»-de çap edilen 1715 belgili Merkezi bank hakyndaky kanuna parallelilikde Merkezi bank 1931-nji ýylyň 3-nji oktýabrynda işläp başlady.»

Jahit Kaýra kitabynda är-aýal Sudi-Handanyň ogly Orhan (Rahsan Ejewidiň kakasy) bilen Namyk Zeki Aralyň söhbetdeşligini-de berýär. «Mülkiye» mekdebinde mugallymlyk eden Namyk Zeki beý şeýle diýyär:

«Ykdysadyýeti dolandyrma meselesinde döwletiň iki guraly bar: walýuta syýasaty we maliye syýasaty. Walýuta syýasatyny Merkezi bank ýöredýär. Walýuta syýasaty – bu, ykdysadyýetde aýlanýan puly konýunktura görä artdyrmak-azaltmak diýmekdir.

Ykdysadyýeti janlandyrmak zerurlygy dörände puluň mukdary artdyrylýar, tersine, talap çakdanaşa köp bolsa, azaldylýar. Bu işiň wagtyny Merkezi bank kesgitleyýär. Osmanlyda Merkezi bankyň wezipesi ýeňillikli şertler (belli bir möçberde karz alma ygtyýarlygy) bilen daşary ýurt bankyna berlipdi: «**Osmanly**» banky... Ýagny döwletiň walýuta syýasatyny «Osmanly» banky – daşary ýurt banky öz bähbitlerine görä dolandyrardy we şol sebäpli dolanşygy gaznasynthaky altyna görä hemise çäklendirerdi.»

Jahit Kaýranyň kitabyny hökman okaň, respublikamyza bolan ynamyňyz hasam bekär. We... «**täze osmanlyçy**»[b] **sumaklaryň**

Merkezi bankyň garaşsyzlygyny ýok edip, hakyky daşary ýurt banky bolan «Osmanly» bankyny gurjak bolýandyklaryna göz yetirersiñiz.

[b] Gyzyklaýanlar üçin bellik: fransuz ykdysatçy **Toma Pikettiň** dünýäde gyzgyn seslenme döreden «**XXI asyrda KAPITAL**» kitabynyň merkezi bilen baglanşykly bölmelerini okamagy maslahat berýärin. Merkezi bankyň ykdysady krizisiň niçiksi öňüni alyp-almandygy kitapda açyk-aýdyň orta goýulýar. «Bikanun gurlan köşkde» oturan kişi bu sahypalary okap, biraz dymmazmyka?

Soner ÝALÇYN.

«SÖZCÜ» gazeti, 08.03.2015 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Maliýe we ykdysadyýet